

QƏTİBƏ QULİYEVA*

QƏDİM TÜRKCƏ RƏSMİ-HÜQUQ SƏNƏDLƏRİNİN DÖVRLƏR ÜZRƏ TƏSNİFİ

Üslubi diferensiallığın meydana gəlməsi bir tərəfdən linqvistik elementlərin nitq prosesindəki təzahür şəkilləri, ədəbi dil normalarından istifadənin rəngarəng çalarları ilə əlaqədirdə, digər tərəfdən etnososial amillərlə, iqtisadi-siyasi mühitlə, cəmiyyətin ictimai-siyasi, mədəni təfəkkürünün dildə ifadəlilik qabiliyyəti ilə də bağlıdır. Rəsmi-işgüzar üslubun təşəkkülü və formalaşması, funksional üslub kimi inkişafı dilimizin qədim dövrlərindən başlayır. Göytürk xaqanlığı, Uyğur xaqanlığı, Qaraxanlı imperiyaları dövründə əsas ünsiyyət dili olan türkcə həm də dövlətin rəsmi dili olmuşdur.

Geniş bir mədəni-coğrafi məkanda yayılan, ədəbi-bədii dil olan türk dili müxtəlif sosial münasibətlərin, rəsmi sənədlərin, hüquqi aktların dili kimi həm də xanədan dili, rəsmi dil, hüquqi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. Bu mənada qədim türk dilinin dəyərli qaynaqları hesab edilən rəsmi sənədlərin, hüquqi mətnlərin dilinin rəsmi-işgüzar üslubun xüsusiyyətləri və ədəbi dilin normalar sistemi əsasında öyrənilməsi böyük əhəmiyyət daşıyır. Qədim türk rəsmi-işgüzar sənədlər hüquqi müəssisələrin dövlətçilik tarixindəki yeri, hüquqi aktların prinsipləri, siniflər və qurumlararası sosial münasibətlər sistemini, dövlətlərarası rəsmi əlaqələri, əqdlərin legitimliyi və tətbiqini, təsdiq formalarını, tənzimlənmə tarixini öyrənmək baxımından əhəmiyyət daşımaqla bərabər, ictimai-siyasi, mədəni tarixin bir çox sahələri ilə də əlaqədirdir.

Açar sözlər: Qədim türk dili, hüquq sənədləri, rəsmi-işgüzar üslub, təsnifat, dövrləşdirmə.

Giriş

Üslubi çalar, bənzər və ayrı-ayrı dil elementləri nitq fəaliyyətinin müxtəlif formalarında, müxtəlif şəkillərində təşəkkül tapır və inkişaf edir, fərqli keyfiyyətlər əxz edir, funksionallıq qazanır və ədəbi dilin bir üslubunu yaradır. Funksional üslublara ayrılan ədəbi dil janrlar, məzmunlar və formalar üzrə dil vahidlərinin rəngarəngliyinin bütöv palitrasıdır.

Əsas təhlil

Üslubi rəngarəngliyin, diferensiallığın meydana gəlməsi bir tərəfdən linqvistik elementlərin nitq prosesindəki müəyyən bir dilin struktur keyfiyyətlərinə, formalarına, leksik və ya qrammatik normalarına bağlıdırsa, digər tərəfdən sosial-ekspressiv çalarlarla, iqtisadi-siyasi mühitlə, cəmiyyətin ictimai-siyasi-mədəni təfəkkürünün ifadəlilik qabiliyyəti ilə də bağlıdır. Yəni müxtəlif sosial institutlar, ictimai zümrələr və ayrı-ayrı rəsmi-inzibati statuslarda linqvistik vasitələrin funksional istifadəsinin özünəməxsusluğuna əsaslanır. “Dil üslubu semantik olaraq qapalı, müəyyən bir ədəbiyyat və ya yazı janrına, ictimai fəaliyyətin müəyyən bir sahəsinə (məsələn, rəsmi iş tərz, kargüzarlıq üslubu, teleqraf üslubu və s.), müəyyən bir sosial statusa (məsələn, təntənəli üslub, nəzakətli üslub və s.), cəmiyyətin müxtəlif üzvləri və ya təbəqələri arasında linqvistik əlaqələrin bu və ya digər xarakterinə uyğun gələn ifadə vasitələrinin ekspressiv şəkildə məhdud və məqsədəuyğun olaraq istifadə edilən sistemidir” [10, s.68-82].

Funksional üslubların inkişafı ədəbi dilin tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Bu zaman funksional üslubların inkişafına intralingvistik faktorlarla yanaşı, həm də ekstralingvistik (dil kontaktları, qarşılıqlı əlaqələr, birbaşa və ya dolaylı təsir və s.) faktorlar da öz təsirini göstərir. Və bu prosesə dövlətçilik ənənələri, hətta dövlətin siyasi-iqtisadi vəziyyəti, quruluşu, daxili və xarici siyasət, mədəni-ictimai mühit kimi hərəkətverici qüvvələr öz təsirini göstərir. A.Qurbanov funksional üslubların formalaşmasında ənənə, mədəniyyət, dövlətçilik quruluşu, din, dil siyasəti kimi bir çox faktorların təsir etdiyini qeyd edərək yazır: “dil ünsiyyət vasitəsi kmi insan fəaliyyətinin bütün sahələrində, o cümlədən məişətdə, elmdə, təhsildə, ictimai həyatda, siyasətdə, iqtisadiyyatda, sənayedə və s. İstifadə olunur. Dildən bu müxtəlif sahələrdə istifadə olunarkən bu və ya başqa şəraitdə fikrin ifadə edilməsi məqsədi ilə dil vasitələrini seçib işlətmək əsasında onun üslubları yaranır. Hər bir üslub mövcud dilin milli xüsusiyyətləri əsasında qurulur” [7, c.3, s.193-194]. Və üslubi diferensiyallaşmada milli çalarların rolunu əhəmiyyətli hesab edərək “üslubların inkişafının xalqın milli mədəniyyətinin tərəqqisində xüsusi əhəmiyyət” kəsb etdiyini yazır [6, c.2, s.185].

Rəsmi-işgüzar üslubun təşəkkülü və formalaşması, funksional üslub kimi inkişafı dilimizin qədim dövrlərindən başlayır. Göytürk xaqanlığı, Uyğur xaqanlığı, Qaraxanlı dövründə əsas ünsiyyət dili olan türk dilinin həm də dövlətin rəsmi dili olduğu məlumdur. Geniş bir coğrafi-mədəni məkanda yayılan türk dili ədəbi-bədii, xanədan dili olmaqla yanaşı, müxtəlif hüquqi münasibətlərin, aktların

dili olaraq həm də rəsmi dil, hüquqi dil səviyyəsinə yüksəlmişdir. O, bu hüququ uzun müddət qoruya bilməmişdir. Nəticə etibarilə, türkcənin digər funksional üslubları kimi rəsmi-işgüzar üslubun da uzun və qədim tarixi inkişaf yolu keçdiyi bir faktdır və onun təşəkkülünün yaxın dövrlərə deyil, türkcənin istifadə olunduğu ən erkən dövrlərə aid olduğunu söyləmək mümkündür.

Göytürk və Uyğur xaqanlığına aid qədim türk yazıları, Qaraxanlılar dövründə yazılmış abidələrin, əsərlərin dilinin özünəməxsus gözəlliyi və axıcılığı göstərir ki, türkcənin meydana çıxması üçün böyük bir tarixi-siyasi və ədəbi-mədəni hazırlıq mərhələyə keçmişdir. Tarixəqədərki dövrlərdə ortaya çıxan türkcənin ən erkən və ən qədim yazılı nümunələri günümüzdə çatmasa da, türklərin yaşadıkları coğrafiyalarda qədim əlifbaların mövcudluğu, qədim türk yazı dilinin ədəbi mükəmməlliyi, o cümlədən rəsmi-hüquqi yazı üslubunun olması və digər amillər bu dilin həmin mərhələni keçdiyini sübut edir. Qədim türkcə hüquqi sənəd üslubunun, rəsmi-işgüzar üslubun formalaşması tarixi əsasən əldə edilən materiallar əsasında dövrləşdirilir. Bu mənada qədim türkcənin yazı dili – ədəbi dil kimi formalaşmasını, ədəbi dil normaları əsasında müxtəlif üslubların təşəkkülü, qədim və orta əsrlərə aid mənbələrin təhlili qədim türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin tarixi dövrlər üzrə təsnifatını aşağıdakı kimi qruplaşdırmağa imkan verir (qeyd edək ki, daha erkən dövrlərə və Hun dövrünə (e.ə. III əsrdən b.e. V əsr) aid heç bir yazılı sənəd əldə olunmadığı üçün Hun dövrü təsnifatda yer almamışdır):

1. Göytürk xaqanlığı dövrünə aid mənbələr (VI-VIII əsrlər).
2. Uyğur xaqanlığı dövrünə aid mənbələr/sənədlər (VIII-X əsrlər).
3. Qaraxanlılar dövrünə aid mənbələr/sənədlər (X əsrin II yarısından XII əsrə qədər);
4. Xarəzmşahlar dövrünə aid sənədlər (XI əsrin II yarısından XIV əsrə qədər).
5. Çağatay dövrünə aid sənədlər (XIII-XIV əsrlər);

Göytürk, Uyğur xaqanlıqları dövründə, daha sonralar Qaraxanlılar dövləti və digər imperiyalar dönəminə aid olan müxtəlif rəsmi-hüquqi xarakterli sənədlər rəsmi-işgüzar üslubun inkişaf prosesini, onun formalaşma istiqamətlərini və bu nümunələrin linqvistik xüsusiyyətlərini tədqiq etmək üçün zəngin faktlar verir. Bu üsluba dair yazılan xeyli sayda sənədlərdən alınan faktoloji sübutlar göstərir ki, türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun tarixi daha erkən dövrlərdən başlamışdır. Tədqiq etdiyimiz rəsmi-hüquq sənədlər VIII-XII əsrləri əhatə etdiyi üçün biz Göytürk, Uyğur xaqanlığı dövrünə aid türkcə rəsmi-hüquqi sənədlərin dilini araşdırırıq.

Ümumiyyətlə, qədim türklərin hüquq və dövlətçilik tarixi, dövlət idarəetmə sistemi, vətəndaşlararası və dövlət-vətəndaşarası münasibətləri əks etdirən mənbələri tarixinə görə müxtəlif dövrlər üzrə qruplaşdırıla bilər. Bu mənbələr arasında ilk sırada, əlbəttə ki, Çin mənbələri gəlir. Çinlilər qədim zamanlardan bəri yazdıqları bir çox salnamələrdə və bu tipli tarix kitablarında həm qonşu xalqların, həm də özlərinin tarixlərinin əsas məqamlarını əks etdirmişlər. Bu xronikalarda və tarix kitablarında çinlilərin qonşu olduqları və həmişə ehtiyat etdikləri türklər, onların tarixi, dövlət sistemi və dövlət xadimləri haqqında da məlumatlar yer almışdır. Qeyd edək ki, Çin salnamələrində verilən bu məlumatlar tarixi baxımdan əhəmiyyətli və qiymətli olsa da, bir qədər bu bilgilərə ehtiyatla yanaşmaq lazımdır. Mühüm mənbə növləri sırasında epigrafiq və arxeoloji mənbələr önəmli yerə sahibdir. Lakin Uyğur xaqanlığından əvvəlki dövrlərə aid dövlətlərin hüquqi strukturlarını işıqlandıran epigrafiq və arxeoloji mənbələr çox azdır. Qədim türk dövrünə aid, əsasən Göytürk xaqanlığı zamanı yaradılan Orxon kitabələrində biz müəyyən mənada müxtəlif mülki və siyasi hüquqi məlumatları abidələrdən alırıq. Əslində bu yazılarda diqqəti çəkən məqamlardan biri də xaqanın bütün işlərini xalqa bəyan etməsidir. Xaqan, xalqın iqtisadi rifahını təmin etmək, müharibələr nəticəsində zəfər qazanmaq və xalqa qələbələr qazandırmaq və s. öhdəliklərlə vəzifələnmişdir. Bu, Göytürk dövlətində inkişaf etmiş dövlət-vətəndaş cəmiyyətinin, müəyyən haqq və öhdəliklərin, hüquqi münasibətlərin mövcudluğunu ortaya qoyan ən mühüm göstəricidir. Uyğur xaqanlığının qurulmasından sonra bu mənbələr daha da zənginləşdi, növ və məzmun etibarilə daha mükəmməl və dil baxımından daha anlaşıqlı və dəqiq sənədlər meydana gəldi. Şərqi Türküstanda müxtəlif yazılı abidələrlə yanaşı, müxtəlif məmulatların əks olunduğu, əsasən də kağız və dəri üzərində yazılmış sənədlər böyük hüquqi dəyərə malikdir.

Türkoqoji araşdırmaların klassik dövrü əsasən mətnlərin, eləcə də rəsmi-hüquqi sənədlərin nəşri və transkripsiyasını, tərcüməsini, lüğətlərin tərtibini əhatə etmiş, mətnlərin linqvistik planda təhlili ümumi göstəricilər təməlinə tədqiq olunmuşdur. Qədim türk yazılı abidələri içərisində özünəməxsus mövqeyə və dil xüsusiyyətlərinə sahib olan rəsmi-hüquqi sənədlər islamıyətədən əvvəl türk hüquq tarixi ilə əlaqədar günümüzdə çatan əsas faktlar olması ilə bərabər, həm də türk dillərində rəsmi-işgüzar üslubun ilkin təzahürləri, bu üslubun formalaşma və inkişaf xəritəsini əks etdirən əsas mənbələrdir. Ən qədim dövrlərə aid sənədlər say məhdudluğuna baxmayaraq, xüsusən də Uyğur xaqanlığı dövrünə dair sənədlər öz bolluğu və mühtəva zənginliyi ilə qədim türk hüquq nizamnaməsilə əlaqədar məlumat əldə edə bildiyimiz ən əhəmiyyətli qaynaqlar hesab olunur.

Rəsmi-hüquqi sənədlərin məzmun və forma zənginliyi, daşdığı hüquqi status bu sənədlərin sinfi, zümrəvi çeşidliliyini ortaya qoymaqla bərabər, həm də coğrafi yayılmasını da əks etdirir. Oturaq həyat və yüksək şəhər mədəniyyəti qədim türk cəmiyyətində xüsusi mülkiyyət anlayışının formalaşmasına və bunun müqabilində də həm rəsmi-inzibati, həm də xüsusi mülkiyyət hüququnun

yananmasına səbəb olmuşdur ki, bu mənada da sənədlər böyük dəyərə sahibdir. Sənədlərdə ailə hüququ, əşya hüququ, borc-kredit durumu və miras hüququna aid bu gün ictimai-siyasi baxımdan inkişaf etmiş qanunlar sistemi baxımından da əhəmiyyətlidir. Xüsusilə vəqf və vəqflərin fəaliyyəti, dövlət və vətəndaş münasibətləri, vətəndaş – vətəndaş münasibətlərinin tənzimlənməsi və hüquqi aktların tətbiqi ilə bağlı sənədlərin tərtibi, dili və xüsusi mükəlləflərin təsviri qədim türklərdə hüquq sahəsinin mövcudluğundan, müəyyən qaydalar, qanunlar kodeksinin varlığından xəbər verir. Yəni dövlətin bütün rəsmi, xüsusi fəaliyyətləri tənzimləyəcək hüquq sisteminə malik olduğunu sübut edir. “Törü”, “İl yağıqça” [4], “Yasataki kıyın”, “Yosun” ifadələri terminoloji baxımdan “Törə – Qanun”, “Ölkə – El qanunu” “Yasa – Qanun”, “Yosun – ənənə, adət, Qanun” mənaları verməklə müəyyən bir hüquq sisteminin, qanun-qaydalar kodeksinin qəbul edildiyini göstərir. Əlbəttə, əlimizə qədim türklərdə rəsmi şəkildə qəbul edilmiş hər hansı bir qanun toplusu, xüsusi mülkiyyətlə bağlı rəsmi qaydalar məcmusu çatmasa da, müxtəlif məzmun, forma və janrlarda yazılan və rəsmi-ışgüzar üslubun ilkin qaynaqları sayılan mənbələr cəmiyyətin bütün təbəqələrini əhatə edən müəyyən qanunların, nizamlayıcı, tənzimləyici xarakterə malik qaydaların qüvvədə olduğunu hesab etməyə imkan verir.

Qədim türklərə aid qanun və ya qaydalar toplusunun yazıldığı heç bir ümumi bir sənəd toplusu, kodeks gəlib çatmamışdır. Rəsmi-hüquqi sənədlər və ya mülki sənədlər VIII-XII əsrlər türk cəmiyyətlərində, türk dövlətlərində hüquq sisteminin olduğunu təsdiqləyən əsas qaynaqlardır.

Ümumiyyətlə, qədim türk rəsmi-ışgüzar üsluba dair mənbələrin, hüquq sənədlərinin təsnifatını tarixi xronoloji prinsip əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırma bilirik:

1. Göytürk Xaqanlığı dövrünə aid mənbələr:

682-745-ci illəri əhatə edən bu abidələr Orxon və Yenisey çayları hövzələrindən tapılmışdır.

Bu mənada Göytürk xaqanlığı dövrünə aid mənbələr həm də Orxon-Yenisey yazılı mətnləri kimi tanınır. Bu dövrə aid olan Bilgə xaqan, Kül Tigin abidələri mövzu və dil baxımından əhəmiyyətli əsərlər olmaqla bərabər, qeyd etdiyimiz kimi həm də türk dillərində rəsmi-ışgüzar üslubun ilkin qaynaqları hesab oluna bilər. Abidələr xaqanların adından Yolluq Tigin tərəfindən daş kitabələr üzərinə qazınmışdır. Şərqi Göytürk xaqanlığının ən mühüm tarixi ilə bağlı məlumatları ehtiva edən abidələr rəsmi nitq üslubun qədim türkcə ən gözəl nümunələridir. Burada xaqan türkün tarixi, türklərin cəmiyyət həyatının və dünyagörüşünün bir növ şərhini verir, xaqanlıq işləri və dövlət təşkilatlanması haqqında hesabat verir, gələcək planlar və müəyyən törə qanunlarından bəhs edir, ulusa müraciət edir.

Həm Bilgə xaqan, həm də Kül Tigin abidəsində yer alan eyni sətrlərdə Bilgə xaqanın, dövlət adamının həm siyasi mədəniyyəti, xalqa münasibəti aydın hiss olunur. Xaqanın müraciət zamanı sıralayaraq müraciət etdiyi kütlə cəmiyyətin sosial nizamını, dövlətin iyerarxik nərdivanını əks etdirir. Və xaqanın cənub tərəfindəki yazıda söylədiyi: “Nej nej sabım erser bengü taşka urtum. Anjar körü bilij... Taş tokıtdım. On Oñ oğluña tatiña tegi bunı körü bilij...” [2]. Bütün sözümü əbədi daşa vurduğum. Ona baxın, bilin! Daş yondurdum. On Ok övladına, bütün nəslinə qədər bunu görün, belə bilin! cümlələri bir buyruq, tabe olunacaq qanun, törə mahiyyətindədir. Bu mətnlər xaqanın və ya dövlət adamının uğura nail olmaq üçün nə etməli olduğunu, ümumiyyətlə, yaxşı, adil, müdrik xaqanın və ya dövlət xadiminin hakimiyyət zamanı xalqının, ulusunun, elinin firavan, əmin, tox vəziyyətdə yaşaması üçün hansı işləri görməli və ya görməməli olduğunu aydın şəkildə təlqin edən, təsvir edən bəngü daşlardır. Eyni zamanda, bunlar sadəcə bəngü daş deyil, həm də xaqanın, dövlət başçısının öz hakimiyyəti altında olan bütün xalqa, millətə ünvanladığı siyasi bəyannamədir. Müraciət, hesabat, bəyannamə xarakterində olan bu abidələrdəki nitq canlı və səmimi üslubda olmaqla yanaşı, müəyyən bir pafosun, rəsmiyyətin və siyasi gücün göstəricisidir.

2. Uyğur xaqanlığı dövrünə aid mənbələr/sənədlər.

Qədim türk yazılı abidələrinin ikinci böyük qolunu təşkil edən dini, hüquqi, tibbi mızmunlu, avtobiografik səciyyəli qədim uyğur abidələrinin nəşri və tədqiqinə XIX əsrin 20-ci illərindən başlanılmışdır. “XX əsrin başlanğıcında təşkil olunan ekspedisiyalardan və Şərqi Türkünstanda çoxsaylı uyğur abidələrinin tapılmasından sonra isə türkologiyada yeni bir epoxanın – uyğurşünaslığın əsası qoyulmuşdur” [5, s.40].

Müxtəlif məzmun və üslublarda yazılan, sayca Orxon-Yenisey (Göytürk əlifbalı) abidələrindən dəfələrlə çox olan uyğur yazılı abidələri janr və məzmununa, əlifbasına və dini məzmununa görə qruplaşdırılır. Müxtəlif əlifbalarda yazılan və fərqli məzmun-formada tərtib olunan bu uyğur abidələri “daş bloklar, ağac qabıqları, xurma lifləri, kollofonlar üzərində yazılan əlyazmalardan, buddist, manixəist, xristian dini məzmunlu əsərlərdən, dualardan, günahçıxarma və tövbə ayinlərindən, fərnəmlərdən, bioqrafik, xatirə və təşəkkür mətnlərindən, məktublardan, hesab kağızlarından, rəsmi-hüquqi sənədlərdən ibarətdir” [5, s.71-72]. IX-XIV əsrləri əhatə edən qədim uyğur rəsmi-hüquq sənədləri məzmununa görə iki yerə bölünür ki, “bunlar ayrı-ayrı şəxslərin öz aralarında bağladıkları müqavilələrdən və şəxslərin dövlətlə münasibətlərini üzə çıxaran sənədlərdən ibarətdir. Fərdlər arasındakı münasibətlərlə bağlı olanlara vəsiyyətnamələr, qul satışı, uşaq övladlığa götürmə, torpaq satışı və torpaq icarəsi kimi məsələlər daxildir. Fərdlərin dövlətlə münasibətləri üçün hazırlanan sənədlər siyahıyaalma, vergi, borc sənədləri, cəzalarla bağlıdır” [3].

Müxtəlif ərazilərdən tapılan rəsmi-hüquqi sənədlər siyahıyaalma, mal və pul qarşılığında ödənilən vergilərə, müxəlif mülki hüquqa dair sənədlərdən ibarətdir. Bundan başqa məktublar, vəsiyyətnamələr, övladlığa götürmə, nikah və boşanma əqdi, ailə hüququ, kölə alqı-satqısı, şəxslər arasında bağlanan müqavilənamələri əks etdirən və tamğalı-möhürlü olan yarlıqlar da rəsmi-işgüzar üslubun ilkin qaynaqları sırasındadır. Bu sənədlərə nümunə olaraq “Xidmətçinin ustaya şikayəti”, “Torpaq satışına dair sənəd”, “Küncüt borc kağızı”, “Neft borc kağızı”, “Tarla kirayəsi”, “Kətanla tarlanın mübadilə kağızı”, “Kətanla qadının mübadilə kağızı” və digər sənədləri [8, c. 4, h. 2, s.252-277] göstərmək olar.

3. Qaraxanilər dövrünə aid mənbələr/sənədlər

Qaraxanilər dövrü türk dili Göytürk və uyğur yazı ənənəsinin davamı olaraq uyğur yazı dilinin inkişaf etdiyi bir mühitdə, ondan forma və quruluşuna görə bir qədər fərqlənən yazı dilidir. Əski türkcənin fonetik və morfoloji xüsusiyyətlərini xeyli dərəcədə mühafizə etdiyi üçün onu qədim türkcənin sonuncu mərhələsi hesab edə bilərik. 945-ci ildə Satuk Buğra xanın hakimiyyətə gəlməsi ilə Qaraxanlılar islam dinini qəbul etmiş [1, s.293-294] və bu hadisə çox böyük, möhtəşəm bir epoxanın başlanğıcını qoymuş, türk-islam mədəni-siyasi coğrafiyası təşəkkül tapmışdır. Dövlətin rəsmi ünsiyyət dili olan Qaraxanlı türkcəsi “Kutadqu Bilig”də “Xan Tili”, “Divanü lüğat-it-türk”də “Xaqaniyyə” adlanırdı. 1911-ci ildə Yarkənd yaxınlığında Qaraxanlı dövrünə aid ərəb və türkçə bir sıra məhkəmə qərarları, fərdlərarası münasibətləri əks etdirən aktları əks etdirən sənədlər tapılmışdır. Ümumilikdə on beş parçadan ibarət olan torpaq, tarla satış sənədlərindən “yeddisi ərəbcə, dördü ərəb əlifbası ilə türkçə, üçü uyğur əlifbası ilə” olduğu qeyd edilsə də, Ş.Tekin orijinalar əsasında sübut edir ki, sənədlərdən beşi ərəbcə (tərtib tarixləri: hicri 529, 518, 494 və ya 474-cü illər), beşi ərəb hərfləri ilə türkçə mətn (tərtib tarixləri: hicri 483, 473-cü illər) və ərəb-uyğur hərfləri ilə qarışıq türkçə mətn tərtib edilmiş və onlardan biri ərəb dilindədir. Qeyd edək ki, hicri 473-cü ilə, miladi 1080-ci ilə aid olan mətn türkçə və ərəbcə tərtib olunan bu sənədlərin arasında ən qədimidir.

Ümumiyyətlə, əgər Qaraxanilərin hakimiyyəti illərində islamın qəbul olunduğunu və islam hüququnun intişar etdiyi XI əsrdə Türküstanda hansı hüquq sisteminin işlənməsi məsələsinə də aydınlıq gətirəcəkdir. Belə ki, islam hüququna, şəriətinə görə fəth edilən ölkələr miri hesab edilirdi [9, s. 159]. Əgər bu nöqtəyi-nəzərdən baxsaq, fərdlər arasında tarlaların, bağ sahələrinin, torpaq mülklərinin alqı-satqısı müzakirə olunmamalıdır. Hətta bəzi şərtlərlə, təsərrüfat hüququnun başqasına keçməsi məsələsi olduqda belə Kaşğarda və Balasaqundakı kimi müfəssəl, şahidlər və möhürlərlə təsdiqlənmiş aktlar hazırlamaq mümkün deyil. Lakin əldə edilən müxtəlif məzmunlu bu hüquq sənədləri Türküstanda bu sistemin eyni olmadığını göstərir. Deməli, qədim türk adət-ənənələri, türk törə qanunları Şərqi Türküstanda hələ də öz hökmündə idi.

Nəticə

Qədim türk rəsmi-işgüzar üsluba dair sənədlərin tam olan, heç bir qüsuru və naqisliyi olmayan nümunələri qədim türk hüquq sistemini müxtəlif aspektlərdə tədqiq edilməsinə zəmin yaratmışdır və bu gün də tədqiqi aktualdır. Sənədlərin tərtibi, janr tipologiyası, üslubi terminologiyası onları müxtəlif istiqamətlərdə təsnif, tədqiq və təhlil etməyi tələb edir. Sənədlərin tərtib qaydaları, eləcə də mübadilə, qarşılıqlı münasibətləri əks etdirən aktlar, hətta şahid ifadələri, möhürləri kimi detallarla qədim türk cəmiyyətinin rəsmi-inzibati quruluşu, hüquqi təfəkkürü və hüquq sistemi haqqında məlumatlar genişlənir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ercilasun, A.B. Başlanğıçdan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi / A.B.Ercilasun. – Ankara: Akçağ Yayınları, – 2004. – 481 s.
2. Ergin, M.H. Orhun abideleri. İnceleme. / M.H.Ergin. – İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 41. baskı, – 2008. 147 s.
3. İzgi, Ö. Uygurların siyasi ve kültürel tarihi (Hukuk vesikalarına göre) / Türk Kültürünü Araştırma Entstitüsü, – Ankara: – 1987. – 153 s.
4. Keskin, B. Eski Türk Hukuk Vesikaları, 2022, 1052 s.
5. Quliyeva, Q.V. Qədim türk abidəsi “Xuastuanift”in dili / Q.V.Quliyeva. – Bakı: Elm və təhsil, – 2022. – 356 s.
6. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik. I cild . [3 cilddə] / A.Qurbanov. – Bakı: Elm, – 2019. – 448 s.
7. Qurbanov, A.M. Ümumi dilçilik. III cild . [3 cilddə] / A.Qurbanov. – Bakı: Elm, – 2019. – 512 s.
8. Rəcəbli, Ə.Ə. Qədim türk yazısı abidələri: [4 cilddə] Qədim uyğur yazısı abidələri. II hissə. – Bakı: Elm və Təhsil, – h. 2. – 2010.
9. Tekin Ş.R. Bilinen En Eski İslami Türkçe Metinler: Uygur Harfleriyle Yazılmış Karahanlılar Devrine Ait Tarla Satış Senetleri / Ş.R.Tekin. – Ankara: Selçuklu Araştırmaları Dergisi, IV. – 1975.

– s. 157-186.

10. Сорокин, Ю.С. К вопросу об основных понятиях стилистики // – Москва: Вопросы языкознания, – 1954. № 2, – с. 68-82.

**AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent*

Gatiba Guliyeva

CLASSIFICATION OF OLD TURKISH OFFICIAL-LEGAL DOCUMENTS BY PERIODS

The emergence of stylistic differentiation, on the one hand, it is associated with the manifestation of linguistic elements in the speech process, colorful shades of the use of norms of the literary language, on the other hand, it is also associated with ethnosocial factors, economic factors. and political environment, as well as the ability to express the socio-political and cultural thinking of a society in language. The organization and formation of an official business style, development as a functional style begins from the ancient times of our language. Old Turkic, which was the main language of communication during the Goytürk Khanate, Uyghur Khanate and Karakhanid empires, was also the official language of the state. Old Turkic, being a literary and artistic language spread over a vast cultural and geographical area, has risen to the level of a family, official and legal language, as well as the language of various social relations, an official language. documents and legal acts. In this sense, the study of the language of official-law documents and legal texts, which are considered valuable sources of the Old Turkic language, is of great importance, based on the characteristics of the official business style and the system of norms of the literary language. Old Turkic official business documents are important from the point of view of studying the place of legal enterprises in the history of statehood, the principles of legal acts, the system of social relations between classes and institutions, interstate official relations, the legality and application of treaties, forms of approval and the history of regulation, and are also part of the social-political and cultural history, and it also relates to many areas.

Keywords: *Old Turkic, law documents, official-business style, classification, periodization.*

Гатиба Гулиева

КЛАССИФИКАЦИЯ ДРЕВНЕТЮРКСКИХ ОФИЦИАЛЬНО-ПРАВОВЫХ ДОКУМЕНТОВ ПО ПЕРИОДАМ

Возникновение стилистической дифференциации, с одной стороны, связано с проявлением языковых элементов в речевом процессе, красочными оттенками употребления норм литературного языка, с другой стороны, оно связано и с этносоциальными факторами, экономическими факторами. и политическая среда, а также способность выражать социально-политическое и культурное мышление общества на языке. Организация и формирование официально-делового стиля, развитие как функционального стиля начинается с древнейших времен нашего языка. Тюркский язык, который был основным языком общения во времена Гётюркского ханства, Уйгурского ханства и империй Караханидов, также был официальным языком государства.

Древнетюркский язык, являющийся литературным и художественным языком, распространившимся на обширной культурной и географической территории, поднялся до уровня семейного, официального и юридического языка, а также языка различных общественных отношений, официального языка. документы и правовые акты. В этом смысле большое значение имеет изучение языка официальных документов и юридических текстов, которые считаются ценными источниками древнетюркского языка, исходя из особенностей официально-делового стиля и системы норм литературного языка. Древнетюркские официально-деловые документы важны с точки зрения изучения места легальных предприятий в истории государственности,

принципов правовых актов, системы общественных отношений между социальными классами и институтами, межгосударственных официальных отношений, законности и применения договоров, формы одобрения и история регулирования, а также являются частью социально-политической и культурной истории, и также связано со многими областями.

Ключевые слова: *Древнетюркский язык, юридические документы, официально-деловой стиль, классификация, периодизация.*

AMEA-nın müxbir üzvü Əbülfəz Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir

İlk daxilolma tarixi: 18.04.2024

Son daxilolma tarixi: 15.05.2024